

<http://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 1, No.30, Spring 2020, pp. 133-148

Received: 03/03/2020 Accepted: 18/05/2020

A Retrospective Review of Metaphor in Persian Rhetorical Books

Yahya kardgar

Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran
kardgar1350@yahoo.com

Abstract

The subject of metaphor began to receive attention in Persian rhetoric books when *Tarjomān al-Balāqah* as the first rhetoric one was published. Since then, it has gone through various rises and falls and has turned into one of the most controversial and even contradictory issues. Therefore, the review of the historical account of metaphor, the critical analysis of the ethical issues in this regard, mentioning the pros and cons in Persian rhetoric books, and finally coming up with some resolutions for the disorders in this subject can affect not only the accurate and scholarly presentation of the development of metaphor in Persian poetry and literature but also the precise understanding of this vital rhetorical concept.

This article aims at presenting a comprehensive display of the concept of metaphor in Persian rhetorical books using descriptive and comparative analysis, and then answer the following research questions: 1) What is the necessity of reviewing the subject of metaphor?; and 2) What components and criteria should be taken into account in the review of metaphor?

Discussion

Over time, the metaphor has gone through different periods and meaningful transformations, and even in some cases, it has overlooked some essential issues. With a multidimensional look at the subject of metaphor in Persian rhetoric books, three stages could come to account:

A. Genesis: This stage begins with the first Persian rhetoric books and continues up until the 10th century.

B. Expansion: This stage begins from the 10th century, coincidental with the Safavid dynasty, and continues up until today in some Persian books.

C. Trimming and Revision: In this stage, the contents of books are based on the books belonging to the second stage; however, there is sometimes a trace of the concepts in the books of the first stage, too. The contents of the books in this stage are dividable into two main titles: 1) The critical analysis of metaphorical issues in the books of the second stage; and 2) Addition of some new subcategories to metaphor.

In the review of metaphor, we can raise some recommendations, the most important of which include the necessity of:

1. Revision in the definition and types of metaphor
2. Attention to the overlooked aspects of metaphor
3. Critical application of the research in the field of metaphor in other languages.

Conclusion

A review of metaphorical issues in Persian rhetorical books reveals that all the potentials of this figure of

speech are not used appropriately and adequately due to the following reasons:

- Lack of a comprehensive definition of metaphor
- Negligence to the essence of the Persian language in the analysis of this issue
- Negligence to metaphorical criticism
- The philosophy behind the formation of metaphor and the transformation of this figurative element in literature
- Imitation of Arabic and western rhetorical subjects without any pathology
- Extremist particularity and expression-formation
- Lack of a determined place for metaphor in literary genres and the writing and oral discourse of Persian speakers

Therefore, it is necessary to pay special attention to the following points in the retrospective review of metaphorical issues:

- Giving an accurate definition of metaphor
- Elimination of unnecessary types of metaphor and admitting the adequacy of explicit, implicit, and allegorical metaphor
- Paying attention to the developmental process of metaphor in Persian poetry and literature
- Presentation of accurate criteria for metaphorical criticism concerning the analytical and critical perspective of Abd al-Qāher Jorjāni and the analytical and conceptual viewpoints of western studies
- Paying attention to the essence of the Persian language in the review of metaphorical issues
- Writing a metaphor dictionary in the Persian language
- Differentiation between the artistic and poetic function of metaphor and its scientific role as we witness the artistic and poetic application of metaphor is negligible in western theories and schools
- Paying attention to the state of metaphor in the writing and oral discourse of Persian speakers and their interrelation
- Specifying the place of metaphor in other branches of science and knowledge

Keywords: Persian rhetoric, rhetorical criticism, figures of speech, metaphor, metaphoric criticism

References

- Abbas, M. (2008). *Abd al-Qāher Jorjāni and Innovative Views in Literary Criticism (Abd al-Qāher Jorjāni va Didgāh-hā-ye Novīn dar Naqd-e Adabī)*. Maryam Mosharraf (trans.), 1st ed. Tehran: Cheshmeh.
- Alawi Moqaddam, M. (1993). *In the Realm of Rhetoric (Dar Qalamrow-e Belāqat)*. 1st ed. Mashhad: Astan Qods-e Razavi.
- Aq Owla Nasher Hesam al-Olama, A. H. (1994). *The Pearl of Literature (Dorr al-Adab)*, 3rd ed. Qom: Hejrat.
- Aristotle (1978). *Rhetoric (Khatābeh)*. Esmail Sa'adat (trans.), 1st ed. Tehran: Hermes.
- Aristotle (1990). *Aristotle and Poetry Technique (Arastū va Fan-e še'r)*. Abd al-Hossein Zarrin-Kub (trans.), 2nd ed. Tehran: Amir Kabir.
- Dabbaq, H. (2014). *A trope in Reality: Metaphors in Science (Majāz dar Haqiqat: Este'āre-hā dar Elm)*. 1st

ed. Tehran: Hermes.

- Foruzan Far, B. (1997). *Meaning and Rhetoric (Ma'āni va Bayān)*. Seyed Mohammad Dabir Siaqi (Ed.), Tehran: Cultural Institute for Persian Language and Literature, Letter of Cultural Institute, Issue 3.
- Haq Shenasi, A. M. (1991). *Literary, Linguistic Articles: Classification of Jorjani's Metaphor, Special Reference to Aristotle's Classification of Metaphor (Maqālāt-e Adabi Zabānshenāxti)*. 1st ed. Tehran: Nilufar.
- Hawkes, T. (2001). *Metaphor (Este'āreh)*. Farzaneh Taheri (trans.), 2nd ed. Tehran: Markaz Press.
- Hedayat, R. (2004). *Stages of Rhetoric (Madārej al-Balāqah)*. Hamid Hasani (ed.), With the Cooperation of Behruz Safarzadeh, 1st ed.. Tehran: Cultural Institute for Persian Language and Literature.
- Homaii, J. (1995). *Meaning and Rhetoric (Ma'āni va Bayān)*. 3rd ed.. Tehran: Homa Press.
- Hoseini Neishaburi, B. (2005). *Innovative Figures'' (Badāye' as-Sanāye')*. Rahim Mosalmanian Qobadiani (Ed.), 1st ed. Tehran: Charity Foundation of Mahmud Afshar.
- Ibn Mo'tazz (2016). *Figures of Speech (Ketāb al-Badi')*. Yahya Kardgar & Baha od-Din Eskandari (Trans.), 1st ed. Qom: Bustan-e Ketab.
- Isfahani, S. (2010). *The criterion for Beauty (Me'yār-e Jamāli)*. Yahya Kardgar (ed.), 1st ed. Tehran: Library, Museum, and Center for Documents of Islamic Parliament.
- Jahez (n.d). *Rhetoric and Clarification (Al-bayān vat-tabyīn)*. N.P: N.P.
- Jorjani, A. (1989). *Miracle in the Qur'an (Dalā'el al-E'jāz fi al-Qur'ān)*. Seyed Mohammad Rad Manesh (trans.), 1st ed. Mashhad: Astan-e Qods Razavi.
- Jorjani, A. (1995). *Mysteries of rhetoric (Asrār al-Balāqah)*. Jalil Tajlil (trans.), 4th ed. Tehran: University of Tehran.
- Kazzazi, M. (1991). *Rhetoric (Bayān)*. 2nd ed. Tehran: Markaz Press.
- Kovecses, Z. (2014). *A Practical Introduction to Metaphor (Moqadameh-e Kārbordi bar Este'āreh)*. Shirin Pur Ebrahim (trans.), 1st ed., Tehran: Samt.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2016). *Metaphors We Live by'' (Este'āre-hā-y ke bā ān Zendegi Mikonim)*, Hajar Aqa Ebrahimi (trans.), 2nd ed., Tehran: Nashr-e Elm.
- Mir Fendereski, M. (2002). *Treatise of Innovative Rhetoric (Resāleh-ye Bayān-e Badī')*. Seyedeh Maryam Rowzatian (Ed.), 1st ed., Isfahan: Office for Islamic Advertisement.
- Plato (1978). *Series of Plato Books (Dowreh āsār-e Aflātūn)*. Mohammad Hasan Lotfi (trans.), 1st ed., Tehran: Kharazmi.
- Radviani, M. (2001). *Translation of rhetoric (Tarjomān al-Balāqah)*. Ahmad Atash (ed.), Towfiq Sobhani-Esma'il Hakemi (trans.), 1st ed., Tehran: Association of Cultural Books and Honors.
- Rajaii, M. (1993). *Signals of Rhetoric'' (Ma'ālem al-Balāqah)*. 3rd ed., Shiraz: University of Shiraz.
- Rami Tabrizi, S. H. (1962). *Truths of Gardens (Haq'aeq al-Hadā'eq)*. Seyed Mohammad Kazem Imam (Ed.), 1st ed., Tehran: University of Tehran.
- Razi od-Din Mohammad. (2010). *Matla'*. Fatemeh Mahdavi (ed.), (M.A. Thesis in literature), Qom: University of Qom.

- Razi, S. (1994). *Dictionary of Criteria in Persian Poetry (Al-Mo'jam fi Ash'ar al-A'jam)*. Sirus Shamisa (Ed.), 1st ed., Tehran: Ferdows.
- Richards, I. (2003). *The Philosophy of Rhetoric (Falsafeh Belāqat)*. 1st ed., Tehran: Qatreh.
- Safavi, K. (2004). *From Linguistics to Literature (Az Zabānshenāsi be Adabiyāt)*. Vol. 2: Poetry, 1st ed., Tehran: Suerh Mehr.
- Safavi, K. (2017). *Metaphor (Este'āreh)*. 1st ed., Tehran: Elmi Press.
- Saleh Mazandarani, M. (1997). *Lights of Rhetoric (Anvār al-Balāqah)*. Mohammad Ali Qolami Nezhad (Ed.), 1st ed., Tehran: Cultural Center of Qebleh Press and Office of Written Heritage.
- Shafi'i Kadkani, M. (1993). *Figures of Speech in Persian Poetry (Ārāye-hā-ye Adabi dar še'r-e Fārsi)*. 5th ed., Tehran: Agah.
- Shamisa, S. (1999). *Metaphor*. 7th ed., Tehran: Ferdows.
- Shams al-Olama-ye Garakani, M. H. (1998). *The Most Innovative Figures (Abda' al-Badāye')*. With the Effort by Hossein Ja'fari and Introduction by Jalil Tajlil, 1st ed., Tabriz: Ahrar.
- Taj al-Halawi, A. (2004). *Delicacies of Poetry (Daqā'eq aš-še'r)*. Mohammad Kazem Imam (ed.), 2nd ed., Tehran: University of Tehran.
- Va'ez Kashefi Sabzevari, K. (1990). *Innovative Thoughts in Poetic Devices. (Badāye' al-Afkār fi Sanāye' al-Aš'ār)*. Mir Jalal ad-Din Zazzazi (ed.), 1st ed., Tehran: Markaz Press.
- Vatvat, R. (1983). *Gardens of Mystery in Delicacies of Poetry (Hadā'eq as-Sehr fi Daqā'eq aš-še'r)*. Abbas Eqbal Ashtiyani (ed.), 1st ed., Tehran: Tahuri and Sanaii Library.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۰) بهار ۱۳۹۹، ص ۱۳۳-۱۴۸

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۲/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۲۹

بازخوانی و بازنگری استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی

یحیی کاردگر*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم، قم، ایران

kardgar1350@yahoo.com

چکیده

این پژوهش پس از نشان دادن تصویری جامع از بحث استعاره در کتب بلاغی فارسی و برشمردن نقاط قوت و ضعف آن، در روشی توصیفی-تحلیلی راهی برای اصلاح این بحث و برون‌رفت از تنگناهای آن گشوده است. استعاره در گذر زمان سه مرحله پیدایش، گسترش و ویرایش را پشت سر گذاشته و در طی این مراحل سه‌گانه، از ایجازی مخمل به اطنابی ممل و سرانجام به نقدی سازنده متمایل شده است. جامع و مانع نبودن تعریف استعاره، بی‌توجهی به ماهیت زبان فارسی، تدوین نشدن فرهنگ استعاری زبان فارسی، اصطلاح‌سازی‌های بی‌مورد و بهره‌گیری‌های مقلدانه و غیرانتقادی از پژوهش‌های عربی و غربی، عامل اصلی ناکارآمدی و ضعف بحث استعاره به شمار می‌آید؛ از این رو بایسته است در بازنگری بحث استعاره در کتب بلاغی زبان فارسی، از دوره‌های اوج بلاغت عربی به‌ویژه پژوهش‌های عبدالقاهر جرجانی بهره‌گرفت و با بهره‌گیری منتقدانه از نگاه تحلیلی و محتوایی پژوهش‌های غربی، به چرایی کاربرد استعاره، فایده آن و تعیین معیارهایی برای ارزش‌گذاری و نقد استعاره پرداخت و ضمن پای‌بندی به ماهیت زبان فارسی و توجه به سیر تحول استعاره در متون ادب فارسی، بر کارآمدی و آموزش آسان این بحث مهم بلاغی توجه کرد.

کلیدواژه‌ها: بلاغت فارسی، نقد بلاغی، صورخیال، استعاره، نقد استعاره

۱. مقدمه

مبحث استعاره از دیرباز یکی از مهم‌ترین مباحث کتاب‌های بلاغی و نقد ادبی در میان ملل مختلف بوده است. در کتاب‌های بلاغی فارسی، بحث استعاره با تألیف نخستین کتاب بلاغی، ترجمان البلاغه، اساس بحث بوده است و از آن پس، فرازوفرودهای بسیاری را از سرگذرانده و به یکی از بحث‌برانگیزترین مباحث کتاب‌های بلاغی فارسی تبدیل شده و بحث‌های متنوع و چه بسا متناقضی را به وجود آورده است. بنابراین بررسی سیر تحول تاریخی بحث استعاره، نقد و تحلیل نکات اختلافی این بحث، بیان نقاط قوت و ضعف مبحث استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی و سرانجام به دست دادن راهکارهایی برای برون‌رفت از آشفتگی‌های بحث استعاره می‌تواند از یک سو در ترسیم دقیق و عالمانه سیر تحول استعاره در شعر و ادب فارسی تأثیرگذار باشد و از سوی دیگر، در درک و فهم دقیق و یادگیری این موضوع مهم بلاغی راه‌گشا باشد؛ از این رو در این مقاله کوشش می‌شود ضمن بیان تصویری جامع از مبحث استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی، به نقد و تحلیل آن پرداخته شود.

* مسؤل مکاتبات

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

Doi: [10.22108/liar.2020.121974.1818](https://doi.org/10.22108/liar.2020.121974.1818)

۱-۱. بیان مسئله

این مقاله با نشان دادن تصویری جامع از بحث استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی در شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی و تطبیقی به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست: ۱- ضرورت بازخوانی بحث استعاره چیست؟ ۲- در بازنگری مبحث استعاره باید چه معیارها و میزان‌هایی توجه کرد؟

۲-۱. پیشینه تحقیق

با وجود دیرینگی بحث استعاره، نقد آن سابقه چندانی در پژوهش‌های ادبی ندارد. نخستین بار بدیع‌الزمان فروزانفر در ضمن تدریس معانی و بیان در مقطع دکتری ادبیات فارسی در سال ۱۳۲۴-۱۳۲۳ به نقد بحث استعاره پرداخته است که مباحث آن در ضمیمه شماره ۳ نامه فرهنگستان با عنوان معانی و بیان، تقریرات استاد بدیع‌الزمان فروزانفر در سال ۱۳۷۶ به کوشش سیدمحمد دبیرسیاقی منتشر شده است. پس از فروزانفر، جلال‌الدین همایی در کتاب معانی و بیان، شفیع کدکنی در کتاب صورخیال در شعر فارسی، شمیسا در کتاب بیان و کورش صفوی در کتاب از زبان‌شناسی به ادبیات (جلد دوم: شعر) در ضمن مباحث دیگر علم بیان با نگاهی انتقادی به بحث استعاره پرداخته‌اند. نخستین بار کورش صفوی در کتاب استعاره به‌طور مستقل به نقد و تحلیل این مبحث پرداخته است؛ اما هیچ‌یک از این پژوهش‌ها، راهکارهایی برای بازنگری بحث استعاره بیان نکرده‌اند. مقاله حاضر کوشیده است ضمن بهره‌گیری از این پژوهش‌ها، راهکارهایی کاربردی برای رفع کاستی‌های بحث استعاره و بازنگری این مبحث مهم بلاغی پیشنهاد کند.

۲. بحث

استعاره در گذر زمان، دوره‌های مختلف و دگرگونی‌های معناداری را تجربه کرده است. از این‌رو در ادامه مقاله با توجه به دگرگونی‌های اساسی بحث استعاره در کتاب‌های بلاغی و برای دستیابی به نتیجه‌ای درخور، در دو عنوان جداگانه به نقد و بررسی این موضوع می‌پردازیم. عنوان‌های دوگانه عبارت‌اند از: ۱- سیر استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی. ۲- پیشنهادهایی برای بازنگری بحث استعاره.

۲-۱. سیر استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی

با نگاهی دقیق به بحث استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی می‌توان سه مرحله در سیر تحول آن شناسایی کرد: ۱- مرحله پیدایش. ۲- مرحله گسترش. ۳- مرحله پیرایش و ویرایش.

۲-۱-۱. مرحله پیدایش

این نام‌گذاری برگرفته از جمله ترجمان‌البلاغه در توضیح استعاره است: «آن قسم اندر بوستان بلاغت تازه‌برگی است» (رادویانی، ۱۳۸۰: ۱۴۸). این مرحله از آغاز تألیف کتاب‌های بلاغی فارسی شروع می‌شود و تا ابتدای قرن دهم ادامه می‌یابد. کتاب‌هایی چون ترجمان‌البلاغه، حدائق‌السحر، المعجم، دقایق‌الشعر، حقایق‌الحدائق، معیار جمالی، بدایع‌الافکار و بدایع‌الصنایع از مهم‌ترین کتاب‌های این مرحله‌اند؛ اما مطالب سه کتاب نخست، جامع دیدگاه‌های این مرحله در باب استعاره است. مهم‌ترین ویژگی‌های بحث استعاره در این مرحله عبارت است از: ۱- تصریح به مجاز بودن استعاره، تعریفی کوتاه از استعاره و تأکید بر وجود علاقه‌مشابَهت بین دو معنا در استعاره. ۲- در این مرحله هنوز از تفکیک اجزای استعاره و برشمردن گونه‌های آن بر مبنای اجزا، خبری نیست. تنها شمس قیس در توضیح استعاره و برشمردن انواع مجاز از مناظره و مکالمه جمادات و حیوانات غیرناطق سخن می‌گوید که از توجه ویژه او به تشخیص حکایت دارد؛ بدون آنکه نامی از این‌گونه استعاره بیاورد (شمس قیس رازی، ۱۳۷۳: ۳۱۹)؛ هم او به دنبال مبحث استعاره از «تمثیل» سخن می‌گوید و آن را از جمله استعارات می‌داند (همان: ۳۲۰). اصطلاح تمثیل، اولین اصطلاح شکل‌گرفته در ذیل استعاره است که در کتاب‌های مرحل

سوم، محور اختلاف‌های بسیاری شده است. ۳- آنچه در کتاب‌های این مرحله برجسته است، غلبه نمونه‌های استعاره مکنیه و تشخیص در ذیل استعاره است بدون آنکه نامی از این دو اصطلاح در میان باشد. نکته درخور توجه آن است که تعریف‌های استعاره در این کتاب‌ها، ناظر بر استعاره مصرّحه است؛ درحالی‌که نمونه‌ها از نوع استعاره مکنیه‌اند. این ویژگی در تمامی کتاب‌های این مرحله مشترک است. ۴- در تمامی کتاب‌های این مرحله، نمونه‌های استعاره مصرّحه، ذیل «تشبیه کنایه»^۱ آمده‌اند. این نکته یکی از نشانه‌های آشفتگی در بحث استعاره است و از ناتوانی کتاب‌های این مرحله، در شناسایی مرز تشبیه و استعاره حکایت دارد. کوشش در شناسایی مرز تشبیه و استعاره، از کتاب *ترجمان‌البلاغه* آغاز می‌شود؛ اما نبود درک روشنی از این تمایز در کنار جمله‌های پیچیده مؤلف، خود بر آشفتگی بحث می‌افزاید (← رادویانی، ۱۳۸۰: ۱۵۸). تعیین دقیق مرز تشبیه و استعاره تا کتاب‌های پایانی این دوره نیز همچنان از دغدغه‌های نویسندگان کتاب‌های بلاغی است. این ویژگی از کتاب *بدایع‌الصنایع* -از کتاب‌های پایانی این مرحله پیداست. نویسنده کتاب، پس از نقل جملات شمس قیس می‌نویسد: «خلاصه کلام شمس قیس است و مشهور این است و میان استعارت به این معنی و تشبیه کنایت فرقی ظاهر نیست» (حسینی نیشابوری، ۱۳۸۴: ۲۲۰). هرچند با طرح «تشبیه اضمار» در کتاب *حدائق‌السحر* و کتاب‌های دیگر این مرحله، تشبیه کنایه، کاملاً مترادف استعاره مصرّحه به شمار آمده است و نمونه‌های معلق بین تشبیه و استعاره، در ذیل تشبیه اضمار یا مضمّر مطرح شده‌اند، اما نزدیکی معنایی تشبیه کنایه (استعاره مصرّحه) با تشبیه مضمّر نتوانسته است ابهام این حوزه را بکاهد و در عوض، در آمیختگی مرز استعاره و تشبیه مضمّر، جانشین در آمیختگی تشبیه کنایه و استعاره شده است. این نکته از توضیحاتی که *دقایق‌الشعر* در توضیح نوع اول استعاره یعنی استعاره مصرّحه ارائه می‌کند، آشکار است (← *تاج‌الحلاوی*، ۱۳۸۳: ۴۷). در آمیختگی نمونه‌های ترکیب‌های تشبیهی و تشبیه بلیغ با استعاره نیز یکی دیگر از نشانه‌های ناتوانی در شناسایی مرز تشبیه و استعاره در کتاب‌های این مرحله است. دقت در این نمونه، نشان‌دهنده این ویژگی است: «و از استعارات لطیف چنانکه عمادی گفته است:

بأحملهً بأز هیئت تو شاهین قضا کبوتر آمد»

(شمس قیس، ۱۳۷۳: ۳۱۸)

۵- نمونه‌هایی از نقد ذوقی استعاره و ذکر فواید آن در ضمن مباحث کتاب‌های این مرحله به چشم می‌خورد. نفی استعاره بعید در *حدائق‌السحر* (← و طواط، ۱۳۶۲: ۲۹) و به دست دادن نمونه‌هایی از استعاره‌های مطبوع، دل‌پسند و لطیف و ناپسند در *المعجم* همراه با نقد نمونه‌ها (شمس قیس رازی، ۱۳۷۳: ۳۱۸-۳۱۹) مواردی از نقد استعاره در کتاب‌های این مرحله است. این مرحله، هم‌زمان با عصر صفویه و غلبه کتاب‌های بلاغی عربی بر بلاغت فارسی پایان می‌یابد و باز در دوره بازگشت ادبی در کتاب‌هایی چون *مدارج‌البلاغه* از سر گرفته می‌شود. نگاه به استعاره در کتاب‌های مرحله اول، در نخستین نوشته‌های بلاغی عالم اسلام، به‌ویژه در کتاب *البديع* ابن معتز ریشه دارد.

۲-۱-۲. مرحله گسترش

بحث استعاره در این مرحله، از قرن دهم و مقارن با عصر صفویه آغاز می‌شود و تا امروز، در برخی کتاب‌های بلاغی ادامه می‌یابد. می‌توان گفت چارچوب اصلی بحث استعاره در کتاب‌های امروز، یادگاری از این مرحله است. کتاب‌هایی چون *انوارالبلاغه* از محمدهادی بن محمد صالح مازندرانی، *رساله بیان بدیع* از میرزا ابوطالب فندرسکی و کتاب *مطلع* از رضی‌الدین محمد و کتاب‌هایی که در عصر قاجار تألیف شده‌اند؛ مانند *بدایع‌البدایع* از شمس‌العلماء گرکانی و کتاب‌های عصر پهلوی چون

^۱ «تشبیه کنایت آن است که خالی باشد از حروف تشبیه؛ چنانکه عصری گوید:

گاه بر ماه دوهفته گرد مشک آری پدید / گاه مر خورشید را در غالیه پنهان کنی» (شمس قیس، ۱۳۷۳: ۳۰۸)

معالم/البلاغه از محمدخلیل رجایی و درر/الادب از حسام‌العلماء آق‌اولی، نمونه‌هایی از کتاب‌هایی هستند که نگاهی یکسان به بحث استعاره دارند. مهم‌ترین ویژگی بحث استعاره در کتاب‌های این مرحله عبارت است از: ۱- تعریف استعاره در آنها روشن‌تر و کامل‌تر از مرحله اول است؛ ۲- بحث استعاره در این مرحله، ترجمه‌ای است از کتاب‌های بلاغی عربی و آثار عبدالقاهر جرجانی، *مفتاح العلوم* سکاکی، *تلخیص و ایضاح خطیب قزوینی* و *مختصر و مطول تفتازانی* و با ماهیت زبان عربی هم‌خوان است؛ ۳- در این مرحله، به تفکیک مرز تشبیه و استعاره و همچنین بیان نسبت این دو توجه بیشتری شده است: «استعاره همان تشبیه است به‌طور اختصار نهایت آنکه ابلغ از تشبیه است؛ چه اصل استعاره، تشبیه بوده که یکی از دو طرف آن با وجه شبه و ادات شبه آن حذف شده» (آق‌اولی، ۱۳۷۳: ۱۶۲)؛ ۴- ساختار استعاره و تفکیک اجزای آن چون مستعار، مستعارمنه، جامع و قرینه در این مرحله مورد توجه قرار می‌گیرد. همین نگاه موجب شکل‌گیری گونه‌های مختلف استعاره بر مبنای اجزای آن و سرآغاز بروز آشفته‌گی‌های جدی در بحث استعاره شده است. بحث استعاره در نوشته‌های بلاغی این دوره، در ذیل حقیقت و مجاز لغوی و عقلی مطرح می‌شود و استعاره نیز همچون یکی از گونه‌های مجاز لغوی مفرد بررسی شده است. استعاره در کتاب‌های این مرحله، به سه قسم اصلی تقسیم می‌شود: مصرحه، مکنیه و تخیلیه (صالح مازندرانی، ۱۳۷۶: ۲۸۰) و سپس بر مبنای اجزا، گونه‌های دیگری دارد: وفاقیه، عنادیه (تهکمه، تملیحیه)، استعاره عامیه و خاصیه، اصلیه، تبعیه، استعاره مطلقه، مجرد، مرشحه، مجرد مرشحه، استعاره تحقیقیه و اسناد مجازی. تناقض‌گویی و توسل به معیارهای ذوقی، نتیجه‌ای است که از این جزئی‌نگری‌ها در این کتاب‌ها، به چشم می‌خورد. نزدیکی گونه‌های استعاره در کتاب‌های این مرحله به اندازه‌ای است که نویسندگان این آثار، خود در بیان تفاوت این گونه‌ها و شناخت آنها عاجزاند (همان: ۳۱۱)؛ ۵- بحث استعاره در کتاب‌های مرحله دوم از حوزه علم بدیع و صنعت خارج می‌شود و در ذیل علم بیان بررسی می‌شود؛ در حالی که در مرحله اول چنین نبوده است. ۶- در این مرحله، نقد استعاره و ذکر فواید و شرایط زیبایی آن، بیشتر از مرحله اول به چشم می‌خورد. افزونی مبالغه در استعاره در مقایسه با تشبیه، ضرورت حذف وجه شبه در استعاره، همراهی استعاره با لوازم و مناسبات مستعارمنه آن‌گونه که در استعاره مرشحه وجود دارد، پرهیز از لغز و معمّاگویی در استعاره و ابلغ‌بودن استعاره از تشبیه از نکاتی است که در این مرحله برجسته شده و با شرح و بسطی همراه است؛ ۷- ویژگی بارز بحث استعاره در این مرحله آن است که نمونه‌های فارسی آن برخلاف مرحله اول، بسیار اندک است؛ به‌گونه‌ای که در کتاب *انوارالبلاغه* تنها یک نمونه فارسی برای ذکر شاهد آمده است. البته در کتاب‌های عصر قاجاریه و پهلوی، بر شواهد فارسی افزوده می‌شود و این ویژگی یکی از مصادیق تغییر و تحول در کتاب‌هایی است که به سبک و سیاق مرحله دوم تألیف شده‌اند و ۸- رنگ کلامی کتاب‌های این مرحله در اصطلاح‌سازی و در استدلال‌ها کاملاً آشکار است (← همان: ۳۰۳-۳۱۱ و میرفندرسکی، ۱۳۸۱: ۵۳). همین ویژگی یکی دیگر از عوامل پیچیدگی بحث استعاره در این مرحله است که در مرحله سوم نقد شده است.

۲-۱-۳. مرحله ویرایش و پیرایش

پایه و اساس مطالب کتاب‌های این مرحله، کتاب‌های مرحله دوم است و البته گاه نیم‌نگاهی به نوشته‌های مرحله اول نیز در این آثار به چشم می‌خورد. مطالب کتاب‌های این مرحله را می‌توان در دو عنوان کلی جای داد: ۱- نقد و تحلیل مباحث استعاره در تألیف‌های مرحله دوم. ۲- افزودن برخی مطالب و مباحث جدید در ذیل استعاره.

۲-۱-۳-۱. نقد و تحلیل مباحث استعاره در کتاب‌های مرحله دوم

نگاه انتقادی به بحث استعاره از این دوره آغاز می‌شود که سرانجام به نگاهی زبان‌شناسانه و توجه به پژوهش‌های بلاغی غرب منتهی می‌شود. کتاب‌هایی چون *معانی و بیان همایی*، *معانی و بیان فروزانفر*، *صور خیال در شعر فارسی شفیعی کدکنی*، *بیان کزازی*، *بیان شمیسا* و کتاب *از زبان‌شناسی به ادبیات و استعاره* از کوروش صفوی از کتاب‌هایی هستند که نقد استعاره در آنها اساس بحث است. مهم‌ترین نکات انتقادی این کتاب‌ها عبارت‌اند از:

الف- نقد تعریف استعاره: فروزانفر از جمله افرادی است که به نقد تعریف استعاره پرداخته است (← فروزانفر، ۱۳۷۶: ۲۴)؛ محور بحث فروزانفر آن است که استعاره برخلاف نظر قدما، مجاز عقلی است نه مجاز لغوی (همان: ۲۵). همایی نیز اگرچه در تعریف استعاره مانند قدما، مجاز لغوی بودن را می‌پذیرد؛ در توضیح مجاز عقلی نشان می‌دهد با نظر فروزانفر هم‌گام است (همایی، ۱۳۷۴: ۲۰۱). علاوه بر نقد محتوایی استعاره که در کتاب فروزانفر برجسته است، شمیسا نیز از نظر صوری، نقدی بر تعریف پیشینیان دارد: «قدما در تعریف استعاره می‌گفتند: تشبیهی است که از آن فقط یکی از طرفین به‌جا مانده باشد؛ نه آن‌طور که ما گفتیم که فقط مشبّه به به‌جا ماند» (شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۷۱). این دیدگاه شمیسا درباره تعریف قدما، با تعریف‌های کتاب‌های بلاغی سازگار نیست و از بی‌توجهی به بحث‌های تاریخی استعاره حکایت دارد؛ چراکه پیشینیان در تعریف استعاره هم به حذف طرفین و هم به حذف مشبّه اشاره کردند. هرچند حذف مشبّه در تعریف پیشینیان برجسته‌تر است.

ب. نقد و تحلیل قرینه در استعاره: بحث قرینه در استعاره در کتب مرحله اول به چشم نمی‌خورد و برگرفته از کتاب‌های عربی و یادگار مرحله دوم است. در کتاب‌های مرحله سوم، بحث قرینه با دقت بیشتری بررسی شده است؛ به‌گونه‌ای که از نقش آن در ساختار استعاره و گونه‌های آن سخن گفته می‌شود و بی‌توجهی به قرینه در ساختار استعاره را یکی از نشانه‌های ضعف و سستی آن دانسته‌اند. خلاصه نظر کتاب‌های این مرحله درباره قرینه در استعاره بدین شرح است: ۱- حضور قرینه در استعاره ضروری است و فقدان آن، عامل ضعف و سستی استعاره است (همایی، ۱۳۷۴: ۱۷۳)؛ ۲- قرینه صارفه تنها ذهن را از معنای حقیقی منصرف می‌کند؛ اما برای فهم معنای مجازی مورد نظر کافی نیست؛ بنابراین قرینه صارفه و معینه (در کلمه‌های مشترک) به‌طور توأمان در استعاره به کار می‌آید (همان: ۱۷۳). چنین نگاهی به قرینه در بیان شمیسا نیز آمده است (شمیسا، ۱۳۷۸: ۲۰۵)؛ ۳- قرینه‌ها به لفظی و معنوی (مقالی و حالی) تقسیم می‌شوند و گاه دایره قرینه بسیار گسترده می‌شود: «لازم نیست که قرینه همیشه در لفظ باشد، بلکه ممکن است وضع و حال گوینده یا شهرت مطلب و سابقه ذهنی شنونده، قرینه مقصود باشد» (همایی، ۱۳۷۴: ۱۷۴). این گستردگی دامنه قرینه تا بدانجا ادامه می‌یابد که شمیسا، بی‌ربطی بین دو جمله را قرینه می‌داند (شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۶۶)؛ ۴- توجه به نقشی که قرینه در شکل‌گیری گونه‌های استعاره چون استعاره مجرد، مطلقه و مرشحه دارد. غالب کتاب‌های این مرحله، به پیروی از کتاب‌های مرحله دوم، نقشی برای قرینه صارفه در تعیین استعاره‌های مذکور قائل نیستند (← همایی، ۱۳۷۴: ۱۸۹). اما شمیسا نظر دیگری دارد که جای تأمل دارد و از دقت نظر او حکایت دارد: «در استعاره مجرد برخلاف مرشحه، ملاءم و قرینه یکی هستند» (شمیسا، ۱۳۷۹: ۱۶۰) و البته درباره استعاره مرشحه می‌نویسد: «در استعاره مرشحه برخلاف مجرد، قرینه و ملاءم یکی نیستند و قرائن ضعیف یا ظریف و به‌هرحال غیر آشکار هستند» (همان: ۱۵۹)؛ ج- نقد گونه‌های استعاره: آنچه بیش از همه عوامل، موجب آشفتگی بحث استعاره شده، شکل‌گیری اصطلاحات و گونه‌های مختلف در ذیل آن است که غالباً چرایی شکل‌گیری گونه‌ها مشخص نیست و تنها تغییر زاویه دید، موجب شکل‌گیری آنها شده است؛ از این رو غالب اصطلاحات شکل‌گرفته هم‌پوشانی دارند و گاه با تعریف استعاره هم‌خوان نیستند. از آنجاکه برخی از این گونه‌ها در ارتباط با یکدیگر محور بحث این کتاب‌ها هستند، می‌توان موارد اختلافی را در چهار عنوان دسته‌بندی کرد: ۱- استعاره مطلقه، مرشحه و مجرد؛ ۲- استعاره مکنیه، تشخیص، استعاره تخیلیه، تبعیه و اسناد مجازی؛ ۳- استعاره عنادیه، وفاقیه، تهکمیّه و تملیحیه و ۴- استعاره تمثیلی. ۵- نقد نگاه کلامی در بحث استعاره: نگاه کلامی در بحث‌های بلاغی از کتاب‌های عربی آغاز شد و به‌ویژه محصول دوره رکود و پژمردگی علوم بلاغی شده است. گسترش نگاه کلامی در علوم بلاغی با کتاب *مفتاح العلوم* سکاکی آغاز شده و در مقلدان و شارحان این کتاب، ادامه یافته است و در کتاب‌های بلاغی فارسی عصر صفویه و بعد از آن، به پیروی از این کتاب، برجسته شده و از میزان ذوق و ظرافت بحث‌های بلاغی کاسته است. نگاه کلامی به بحث استعاره در کتاب‌های مرحله سوم (ویرایش و پیرایش) نقد شده است. سرآغاز این نقدها در گفتار فروزانفر به چشم می‌خورد (← فروزانفر، ۱۳۷۶: ۵). شفیع کدکنی نیز در بحث مجاز

عقلی، نگاه کلامی را نقد کرده و آن را در تمام عرصه بلاغت نکوهیده است (← شفيعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۰۴). نگاه کلامی به‌ویژه در شکل‌گیری و تشتمت گونه‌هایی از استعاره چون استعاره مکثیه، تشخیص، استعاره تخیلیه، تبعیه و اسناد مجازی دخالت دارد (← شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۷۷). فاصله‌گرفتن از بحث‌های کلامی در ذیل استعاره می‌تواند از شکل‌گرفتن اصطلاحات جدید و هم‌پوشانی آنها جلوگیری کند و ه-نقدی بر بی‌توجهی به ماهیت زبان فارسی (← همایی، ۱۳۷۴: ۲۰۵ و پاورقی ۱۸۶ و فروزانفر، ۱۳۷۶: ۶ و شفيعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۰۲).

۲-۳-۱-۲. افزودن برخی یافته‌ها و بحث‌های جدید در ذیل استعاره

در این مرحله به بحث‌هایی توجه شده است که می‌توان از این بحث‌ها برای رفع آشفتگی‌های بحث استعاره کمک گرفت. مهم‌ترین نکاتی که در این مرحله، رویکرد تازه‌ای به همراه دارد، عبارت‌اند از: توجه به ترکیب‌های استعاری و بیان تفاوت‌های آن با ترکیب‌های اضافی مشابه، توجه به شرایط و لوازم ساخت استعاره، ذکر فواید استعاره و مقایسه آن با تشبیه، ضرورت تدوین فرهنگ استعاری، توجه به بلاغت غرب و معادل‌سازی اصطلاحات غربی ذیل استعاره، توجه به ارزش‌گذاری استعاره و رده‌بندی گونه‌های آن و بیان نسبت استعاره با فطرت بشر از جمله مواردی است که نشان می‌دهد در مرحله نقد از توجه صرف به اجزای استعاره و اصطلاح‌سازی بی‌مورد فاصله گرفته‌اند؛ هرچند در این نوگرایی‌ها گاه جانب تعادل را از دست داده و بحث‌های غیرضروری را در ذیل استعاره برجسته کرده‌اند. در یک نگاه کلی می‌توان بحث‌های کتاب‌های مرحله سوم را توجه به مطالب ریشه‌ای در باب استعاره دانست. بهره‌گیری از این یافته‌ها برای سامان‌دهی بحث استعاره و رفع آشفتگی‌های آن کارآمد خواهد بود. توجه به تفاوت ترکیب‌های استعاری، تشبیهی و اقترانی در کتاب بیان کزازی، را می‌توان مثال زد (← کزازی، ۱۳۷۰: ۱۳۲-۱۳۷)

۲-۲. پیشنهادهایی برای بازنگری بحث استعاره

باتوجه به سیر تاریخی استعاره و بروز آشفتگی‌هایی در این بحث در گذر زمان، ضرورت نگاهی انتقادی به مبحث استعاره، ضرورتی گریزناپذیر است؛ از این رو در ادامه مباحث، پیشنهادهایی برای اصلاح بحث استعاره مطرح می‌شود. مهم‌ترین این پیشنهادها عبارت‌اند از: ۱- لزوم بازنگری در تعریف و گونه‌های استعاره؛ ۲- لزوم توجه به جنبه‌های مغفول‌مانده بحث استعاره و ۳- ضرورت بهره‌گیری منتقدانه از پژوهش‌های زبان‌های دیگر در حوزه استعاره.

۲-۲-۱. لزوم بازنگری در تعریف و گونه‌های استعاره

بدون تردید جامع و مانع نبودن تعریف استعاره در کتاب‌های بلاغی یکی از مهم‌ترین عوامل بروز آشفتگی در این مبحث بلاغی است؛ باین حال دقت در تعریف‌های بیان‌شده و استخراج نکات برجسته آنها، خود می‌تواند زمینه ارائه تعریفی دقیق از استعاره را فراهم آورد. مهم‌ترین این نکته‌ها عبارت‌اند از: ۱- استعاره، تشبیه محذوف است؛ ۲- حذف مشبه یا مشبه‌بھی که با قرینه لفظی باشد، استعاره شکل نمی‌دهد؛ ۳- وجود قرینه‌های آشکاری چون ضمیرها و صفت‌های اشاره که بر حذف مشبه یا مشبه‌بھی دلالت کند، تشبیه را به استعاره تبدیل نمی‌کند؛ ۴- وجود ادات تشبیه باوجود حذف یکی از طرفین، تشبیه را به استعاره تبدیل نمی‌کند؛ ۵- تشبیه و استعاره در طول همنند نه در عرض هم؛ ۶- در استعاره از ارکان تشبیه تنها یکی از طرفین باقی می‌ماند یا مشبه یا مشبه‌بھی؛ ۷- استعاره به معنایی اشاره دارد که معنای قاموسی نیست؛ ۸- نسبت بین معنای قاموسی و غیرقاموسی در استعاره، نسبت تشبیهی است؛ ۹- وقوع استعاره و فهم معنای غیرقاموسی نیازمند قرینه‌ای است که بدان قرینه صارفه گویند؛ ۱۰- قرینه استعاره می‌تواند لفظی یا معنوی باشد؛ ۱۱- قرینه‌های استعاره می‌تواند در محور افقی و عمودی کلام باشد؛ ۱۲- استعاره در ساختار جمله مجال ظهور می‌یابد و گاه، خود، جمله است و ۱۳- استعاره موجب تازگی و احیای واژگان و گستردگی معنایی آنهاست. باتوجه به این ویژگی‌ها می‌توان گفت: استعاره، عنصر خیالی با سرچشمه تشبیهی است که غالب اجزای تشبیهی آن جز یکی از طرفین، بدون هیچ نشانه لفظی و آشکار تشبیهی، حذف شده باشد؛ به گونه‌ای که طرف

باقی مانده همراه با قرینه صارفه لفظی یا معنوی و با نسبت تشبیهی که به اتحاد بدل شده است، در معنایی غیر از معنای قاموسی به کار رود و برگستره معنایی کلمه‌ها بیفزاید و کلمه‌ها را از معنای محدود و مبتدل رها سازد.

پس از تعریف استعاره، نگاه انتقادی به گونه‌های آن نیز می‌تواند در رفع آشفتگی بحث استعاره کارساز باشد.

الف- استعاره مجرد، مطلقه و مرشحه: این گونه‌ها با توجه به وجود یا نبود ملائم برای طرفین استعاره شکل گرفته‌اند؛ به این معنی که در مجرد، ملائم برای مستعاره و در مرشحه، برای مستعارمنه است و در مطلقه، طرفین بدون ملائم یا دارای ملائم برابرند. اگرچه اشاراتی کلی و مبهم درباره چرایی شکل‌گیری این گونه‌ها در کتاب‌های بلاغی وجود دارد، علل شکل‌گیری آنها به طور دقیق روشن نیست. دقت در تعریف‌های این گونه‌ها نشان می‌دهد گویا رده‌بندی میزان ابهام گونه‌های استعاره، دسته‌بندی استعاره‌ها بر مبنای درک و فهم مخاطب و سرانجام ارزش‌گذاری استعاره‌ها بر مبنای وضوح و ابهام، مهم‌ترین عامل شکل‌گیری این گونه‌هاست؛ اما بنابه دلایلی چند این گونه‌ها در تحقق اهدافشان، چندان کارآمد نیستند. مهم‌ترین این دلایل عبارت‌اند از: ۱- نسبی بودن مفهوم ملایم و سازگار که مهم‌ترین عامل تمایز این گونه‌هاست؛ ۲- ابهام در نقش قرینه صارفه در شکل‌گیری این گونه‌ها؛ ۳- کلیشه‌ای و تکراری شدن استعاره‌ها که مخاطب، بدون توجه به ملایم‌ها و سازگارها و حتی بدون توجه به قرینه صارفه در نگاه نخست، معنای استعاری را در می‌یابد و ۴- تزلزل در تعیین مصداق‌های این گونه‌ها. این تزلزل در توضیح استعاره بی‌تی از خاقانی در کتاب بیان کزازی آشکار است:

آویختنی آفتاب را دوش از سلسله‌های جعد پرخم
(کزازی، ۱۳۷۰: ۱۰۲)

می‌توان گفت این تقسیم‌بندی، معیار دقیقی برای ارزش‌گذاری استعاره در اختیار مخاطب قرار نمی‌دهد؛ زیرا تجرید و ترشیح نمی‌تواند ذاتاً ویژگی منفی یا مثبت استعاره باشد؛ بلکه با توجه به تکراری یا نبودن استعاره می‌تواند کاربردی متفاوت داشته باشد. به این معنی که در استعاره‌های بکر، تجرید موجب زیبایی استعاره می‌شود؛ هم‌چنان که در استعاره‌های تکراری، ترشیح زیباتر است. البته اگر تکرار استعاره به گونه‌ای نباشد که خواننده را از تأمل در سازگارها بازدارد و از ارزش ترشیح بکاهد. به‌ناچار راه دیگری باید در رده‌بندی و ارزش‌گذاری استعاره در پیش گرفت. از آنجاکه یکی از معیارهای مهم در ارزش‌گذاری استعاره یا هر عنصر بلاغی، بکر بودن آن است، تنها در سایه تدوین فرهنگ استعاری زبان فارسی و ترسیم خط سیر تحول استعاره‌های آن، می‌توان راهی برای تشخیص تازگی یا ابتدال استعاره گشود و از این طریق، سهم ادیبان زبان فارسی را در استعاره‌سازی، بازسازی استعاره یا تقلیدی بودن استعاره‌های آنها دریافت و به نقد استعاره‌های آثارشان پرداخت و از توکل به معیار متزلزلی چون استعاره مرشحه، مجرد و مطلقه رهایی یافت.

ب- استعاره مکنیه، تشخیص، استعاره تخیلیه، اسناد مجازی و استعاره تبعیه (استعاره در فعل، حرف و صفت): آشفتگی بحث استعاره در این گونه‌ها به اندازه‌ای است که بخش عمده‌ای از بحث استعاره در راستای رفع این آشفتگی شکل گرفته و چه بسا تلاش برای رفع این آشفتگی، گاه بر میزان آشفتگی افزوده است. نارسایی تعریف استعاره، بی‌توجهی به بن‌مایه‌های تشبیهی استعاره، تقلید از بلاغت عربی و سرانجام درآمیختگی نگاه بلاغی و کلامی، عوامل اصلی شکل‌گیری این گونه‌ها و بروز آشفتگی است. آنچه در این گونه‌ها جالب توجه است، امکان اثبات هم‌زمان غالب این گونه‌ها در مصداقی واحد است؛ به این معنی که تنها با تغییر زاویه دید می‌توان همه این گونه‌ها را در مصداقی واحد توضیح داد. برای نمونه تمامی گونه‌های مذکور، در این بیت مسعود سعد قابل توجیه است:

دهن مملکت نخنسد خوش تا سر تیغ تو نگرید زار
(شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۸۵)

نکته‌ای که در کتاب *انوارالبلاغه* به آن اشاره شده است (←صالح مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۱۱). می‌توان گفت از میان

اصطلاحاتی چون استعارهٔ مکنیه، تشخیص، استعارهٔ تخیلیه و اسناد مجازی تنها استعارهٔ مکنیه برای توجیه مصداق‌ها و تفسیر جنبه‌های خیالی اثر کافی است و ضرورتی به استعمال سایر اصطلاحات نیست. در عوض، بایسته است به سیر تحول استعارهٔ مکنیه و فرازوفرودهای آن در ادب فارسی پرداخت و از چرایی شکل‌گیری این عنصر خیالی در ادوار مختلف ادب فارسی و تفاوت مصداق‌های آن سخن گفت و استعارهٔ تبعیه هم در صورتی که نسبت بین حقیقت و مجاز تشبیهی باشد، در ذیل استعارهٔ مصرّحه قابل طرح است و در صورتی که نسبت حقیقت و مجاز، لازم و ملزومی باشد، در ذیل کنایه جای می‌گیرد.

ج- استعارهٔ عنادیه، وفاقیه، تملیحیه و تهکّمیه: امکان یا امکان‌نداشتن جمع‌شدن هم‌زمان طرفین در شخصی یا چیزی، مبنای شکل‌گیری این گونه‌هاست. در عنادیه، طرفین قابل جمع نیستند، اما در سه گونهٔ دیگر قابلیت جمع‌شدن هست. به نظر می‌رسد اصطلاح وفاقیه، تملیحیه و تهکّمیه در پی استعارهٔ عنادیه و در راستای علاقهٔ علمای بلاغت در ساختن زوج‌های متضاد و جزئی‌نگری‌های افراطی شکل گرفته باشد. بنابراین دقت در استعارهٔ عنادیه، تکلیف سه اصطلاح دیگر را روشن می‌سازد.

نمونه‌های ذیل استعارهٔ عنادیه غالباً دو ویژگی برجسته دارند: ۱- از امور عقلی هستند و ۲- نسبت حقیقت و مجاز در آنها نسبت تضادی است نه تشبیهی و دو اصطلاح تملیحیه و تهکّمیه، ناظر بر فلسفهٔ کاربرد استعارهٔ عنادیه است؛ به این معنی که اگر استعارهٔ عنادیه را برای تمسخر به کار ببریم، تهکّمیه و اگر برای نمکین کردن کلام و ظرافتی به کار ببریم، تملیحیه خوانده می‌شود. از آنجاکه در تمام نمونه‌های استعارهٔ عنادیه و دو زیرمجموعهٔ آن، نسبت بین حقیقت و مجاز، نسبت تضادی است، نمی‌تواند از گونه‌های استعاره‌ای به شمار آید که نسبت حقیقت و مجاز در آن تشبیهی است و این نسبت، در هیچ حالی از تعریف استعاره جدا نمی‌شود. به دلیل وجود چنین نقصی در اصطلاح استعارهٔ عنادیه است که کتاب *انوارالبلاغه* در توجیه آن، گرفتار تکلفی بسیار شده است (← انوارالبلاغه، ۱۳۷۶: ۲۸۶)؛ از این رو استعارهٔ عنادیه و دو زیرمجموعهٔ آن، از نوع مجاز مرسل به علاقهٔ تضاد است نه استعاره. استعارهٔ وفاقیه نیز که به پیروی از استعارهٔ عنادیه شکل گرفته است، دو حالت دارد: ۱- یا از امور عقلی شکل گرفته است که در این صورت اگر نسبت تشبیهی بین حقیقت و مجاز برقرار باشد، در قالب استعارهٔ مصرّحه قابل نام‌گذاری است و به اصطلاح وفاقیه نیازی نیست. ۲- در غالب نمونه‌ها، نسبت حقیقت و مجاز در استعارهٔ وفاقیه، نسبت لازم و ملزومی است نه تشبیهی؛ برای نمونه در بیت زیر، نسبت حقیقت (زنده) با مجاز (شاد و سرخوش) نسبت لازم و ملزومی است نه تشبیهی، بنابراین نمی‌توان چنین نسبتی را در ذیل استعاره و تحت نام استعارهٔ وفاقیه معرفی کرد:

از لبّت زنده گشت جان هما   و من الماء کُلّ شئیء حیّ
(همایی، ۱۳۷۴: ۱۸۶)

بنابراین حذف اصطلاحات چهارگانه از زیرمجموعهٔ استعاره، خللی در آن ایجاد نمی‌کند. به این معنی که بخشی از شواهد آنها در ذیل استعارهٔ مصرّحه و بخشی دیگر در ذیل مجاز مرسل و بخشی در ذیل کنایه، قابل طرح هستند و در هر حال به این اصطلاحات نیازی نیست.

د- استعارهٔ تمثیلی: بحث استعارهٔ تمثیلی، نخستین بار در کتاب *المعجم شمس قیس آمده* و از آن پس همواره محل مناقشهٔ علمای بلاغت بوده است تا این که سرانجام با توضیحات همایی و طرح اصطلاح «امثال کنایی» مقداری از آشفتگی این اصطلاح کاسته شده و وجوه مشابهت و مفارقت آن با اصطلاحات مشابهی چون مجاز مرسل مرکّب و کنایه تا حدودی روشن شده است. آنچه موجب آشفتگی بحث استعارهٔ تمثیلی شده، ویژگی ماهوی آن است که با محور عمودی کلام و کاربرد مثل‌ها در زبان روزمره نسبت مستقیم دارد. از آنجاکه در نگاه بلاغی پیشینیان، مبنای تعریف اصطلاحات غالباً توه به محور افقی کلام است، تعریف استعارهٔ تمثیلی که با محور عمودی کلام و فضای سخن مرتبط است، با دشواری‌هایی همراه شده است. نکتهٔ دیگری که برخی کاربردهای بلاغی را در کتاب‌های بلاغت، متزلزل کرده است، بی‌توجهی به شیوه‌های به‌کارگیری ادیبانه‌های زبان فارسی در تخاطب روزمرهٔ فارسی‌زبانان است و همین بی‌توجهی موجب شده اصطلاحاتی که از درآمیختگی این دو

حوزه برخاسته، اصطلاحات متزلزل و بی‌دروپیکری جلوه کند. استعاره تمثیلی، تعریض و مجاز مرکب از این دسته‌اند. علاوه بر موارد مذکور، پای‌بند نبودن به تعاریف این اصطلاحات و بی‌توجهی به علاقه‌ها که در شناسایی دقیق آنها نقش اساسی دارند، در ظهور این آشفتگی تأثیر بسیاری داشته است.

بنابراین، توجه به علاقه میان معنی حاضر و غایب، توجه به پیوند ادبیات و تخاطب، توجه به محور عمودی کلام و سرانجام توجه به مقتضای حال و مقام می‌تواند در شناسایی دقیق اصطلاحاتی چون کنایه، استعاره تمثیلی و مجاز مرکب بسیار کارآمد باشد که کتاب‌های بلاغی چندان توجهی به این موارد نکرده‌اند. در نتیجه می‌توان گفت مثل‌های زبان اگر نسبت تشبیهی با شرایط داشته باشند، استعاره تمثیلیه و اگر نسبت تضادی با شرایط داشته باشند، مجاز مرکب به علاقه تضاد و اگر رابطه لازم و ملزومی داشته باشند، کنایه است. آنچه در تعیین این موارد راه‌گشاست، درک شرایط و فضای به‌کارگیری این مثل‌ها و توجه به پیوند تخاطب روزمره با ادیبانه‌های زبان است که بحثی مغفول‌مانده در کتاب‌های بلاغی است.

۲-۲-۲. لزوم توجه به جنبه‌های مغفول مانده بحث استعاره

متأسفانه جزئی‌نگری و عطش اصطلاح‌سازی کتاب‌های بلاغی در بحث استعاره، این کتاب‌ها را از پرداختن به موضوعات اساسی بازداشته است؛ موضوعاتی چون جایگاه استعاره در ظهور و بروز اندیشه‌های شعر و ادب فارسی، چگونگی پیوند استعاره با زمان، زبان و جامعه، جایگاه استعاره در سبک‌ها، انواع و قالب‌های ادبی، معیارهای دقیق ارزش‌گذاری استعاره، ضرورت تدوین فرهنگ استعاری از جمله مهم‌ترین موضوعاتی است که در بحث استعاره از آنها غفلت شده است. بی‌توجهی به این موضوعات، شعر و ادب فارسی را از ظرفیت‌های بحث استعاره محروم کرده و در تحلیل فرازوفرودهای آن به بیراهه کشانده است؛ جز در کتاب صورخیال در شعر فارسی، بیان شمیسا و استعاره صفوی که به‌طور گذرا به این موضوعات اشاره شده، چنین موضوعاتی هیچ‌گاه دغدغه کتاب‌های بلاغی نبوده است، حال که هریک از موضوعات مذکور می‌تواند محور پژوهشی مستقل باشد. پژوهش‌هایی که روزنه تازه‌ای بر روی پژوهندگان شعر و ادب فارسی می‌گشایند و زمینه بهره‌گیری عالمانه را از ظرفیت‌های بحث استعاره فراهم می‌کنند و ای بسا در سایه چنین نگاهی، لزوم بازنگری در بحث استعاره کتاب‌های بلاغی بیش از پیش خودنمایی کند.

۲-۲-۳. ضرورت بهره‌گیری منتقدانه از پژوهش‌های زبان‌های دیگر در حوزه استعاره

معیار درست بهره‌گیری از این پژوهش‌ها، توجه به ماهیت زبان فارسی است که متأسفانه در غالب اخذ و اقتباس‌ها مغفول مانده است؛ از این‌رو بحث استعاره در بهره‌گیری از پژوهش‌های موازی در زبان عربی و زبان‌های غربی، گرفتار افراط و تفریط شده است. در نگاه سنتی، ماهیت زبان عربی و در نگاه نو، ماهیت زبان‌های غربی، جایی برای بومی‌گرایی باقی نگذاشته است: «با نیم‌نگاهی به نوشته‌های امروزی در باب این فرایند، ما با دو نگرش متمایز از یکدیگر مواجه می‌شویم که یکی گرفتار سنت دیرینه مطالعه استعاره شده و دیگری آن‌چنان عاشقانه به سراغ حرف‌های تازه در باب استعاره رفته است که هر نوع درکی را به این فرایند نسبت می‌دهد» (صفوی، ۱۳۹۶: ۷). از این‌رو بایسته است در آغاز با آسیب‌شناسی دو نگاه عربی و غربی که نگاه مسلط بر مباحث بلاغی از مله بحث استعاره هستند، نخست از آسیب‌ها جلوگیری کرد و سپس زمینه بهره‌گیری مطلوب از پژوهش‌های این دو حوزه را فراهم آورد.

در ادامه در دو عنوان جداگانه، فرازوفرودهای بحث استعاره را در کتاب‌های عربی و پژوهش‌های غربی بررسی خواهیم کرد و در ضمن این بررسی از ضرورت بهره‌گیری یا بی‌توجهی به این پژوهش‌ها سخن خواهیم گفت.

۲-۳-۱. پژوهش‌های کتاب‌های عربی

در یک نگاه کلی می‌توان نگاه استعاری کتاب‌های عربی را به سه دوره تقسیم کرد: ۱- دوره آغاز که با تألیف نخستین کتاب‌های ادبی به زبان عربی آغاز می‌شود و از این دوره می‌توان با عنوان پایه و اساس شکل‌گیری بحث‌های استعاری در زبان

عربی یاد کرد. بحث‌هایی که بعدها یکی از سرچشمه‌های شکل‌گیری نگاه استعاری کتاب‌های فارسی شده‌اند و تأثیر آن را می‌توان در کتاب‌های دوره «پیدایش» در زبان فارسی ردیابی کرد. کتاب‌هایی چون *البیان و التبیین جاحظ، معانی القرآن فرآ، البدیع ابن معتر* از مهم‌ترین این آثارند. بیان تعریفی نارسا از استعاره، تناسب نگاه استعاری با ماهیت زبان عربی، بی‌توجهی به فلسفه شکل‌گیری استعاره و فایده آن و سرانجام ذکر نمونه‌های متعدد ذیل استعاره بدون هیچ توضیحی از ویژگی‌های برجسته این کتاب‌هاست. از این رو پیروی از نگاه این کتاب‌ها در تدوین بحث استعاره، سرآغاز انحراف این بحث در کتاب‌های فارسی به شمار می‌آید که خود مستلزم پژوهشی مستقل است. ۲- دوره اوج بحث‌های بلاغی، از جمله بحث استعاره در کتاب‌های عربی که با نام عبدالقاهر جرجانی و دو کتاب *اسرار البلاغه و دلائل الاعجاز* او گره خورده است. دیدگاه‌های عبدالقاهر جرجانی درباره استعاره، دیدگاه‌های نابی است که به دلایلی از جمله تقلید و رونویسی کتاب‌های بلاغی فارسی از یکدیگر و شاید هم جنبه‌های نو و تحلیلی آن، نقشی در تدوین بحث استعاره در کتاب‌های فارسی نداشته است. تحلیل روان‌شناسانه خلق استعاره در ذهن متکلم و تأثیر آن بر مخاطب، نقش عاطفی و زیباشناختی استعاره در خلق و خوانش آن، توجه به ارزش‌گذاری استعاره بر مبنای غرابت، تازگی و جزئی‌نگری و تحلیل ویژگی‌های وجه شبه در استعاره از نکته‌های مهمی است که در بحث استعاره از نگاه عبدالقاهر برجسته شده است. بحث‌هایی که تمرکز بر آنها می‌توانست در سامان‌دهی بحث استعاره در کتاب‌های فارسی بسیار اثرگذار باشد؛ اما متأسفانه مؤلفان کتاب‌های بلاغی فارسی با بی‌مهری با آن برخورد کرده‌اند. از این رو در بازنگری بحث استعاره در کتاب‌های فارسی، توجه به دیدگاه‌های جرجانی ضرورتی گریزناپذیر است. ۳- دوره ابتدال بحث استعاره در کتاب‌های عربی که از کتاب‌هایی چون *مفتاح العلوم سکاکی، تلخیص و ایضاح خطیب قزوینی و مختصر و مطول تفتازانی* آغاز شده و تا امروز نیز نگاهی مسلط در بحث استعاره و دیگر بحث‌های بلاغی است. دوره «گسترش» بحث استعاره و بخش عمده‌ای از بحث‌های دوره «ویرایش و پیرایش» در کتاب‌های بلاغی فارسی، محصول پیروی از این نگاه است.

اصطلاح‌سازی‌های افراطی، جزئی‌نگری‌های بی‌مورد، بی‌توجهی به فلسفه و فایده استعاره، درآمیختگی بحث استعاره با بحث‌های کلامی، منطقی و فلسفی و بی‌توجهی به ماهیت زبان فارسی به پیروی از این کتاب‌ها، در کتاب‌های بلاغی فارسی راه یافته است. بنابراین در بازنگری استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی، بایسته است در بهره‌گیری از این دوره، دقت و وسواس بیشتری به کار گرفته شود. مخلص کلام اینکه در تدوین مبحث استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی، به جای بهره‌گیری از دوره اوج کتاب‌های عربی از دوره آغاز و ابتدال این کتاب‌ها، بهره گرفته شده است. از این رو بایسته است در بازنگری استعاره در کتاب‌های بلاغی فارسی از این ویژگی پرهیز شود.

۲-۲-۳-۲. پژوهش‌های غربیان در بحث استعاره

در نگاهی کلی می‌توان پژوهش‌های بلاغیون و منتقدان غربی را در باب موضوع استعاره به سه دوره تقسیم کرد: الف- دوره ارسطویی. ب- دوره غلبه نگاه دینی به استعاره و ج- دوره نگاه افلاطونی. آنچه موجب شکل‌گیری این سه دوره می‌شود، مبنایی فکری است نه مبنایی صرفاً زمانی و تاریخی. در ترسیم این سه دوره، بحث استعاره از موضوعی ادبی به موضوعی زبانی و سرانجام به موضوعی علمی و معرفتی تبدیل شده است. آنچه در استعاره‌پژوهی امروز غرب و به پیروی از آن در پژوهش‌های استعاری زبان فارسی امروز تأثیرگذار است، دوره سوم است که به معرفی آن می‌پردازیم.

نگاه افلاطونی که به دیدگاه رمانتیک در مقابل دیدگاه کلاسیک ارسطو معروف است (هاوکس، ۱۳۸۰: ۱۳۵)، استعاره را نه زینت که جزء جدایی‌ناپذیر زبان می‌داند و تمایزی بین زبان علم و منطق و شعر نمی‌بیند و زبان را یک کل واحد می‌داند. طرفداران این نگاه که خود را «دنباله‌روان افلاطون» می‌دانند (همان: ۵۶)، استعاره را از محدوده آثار ادبی بیرون می‌آورند و بحث آن را در بستر علوم و دانش‌های بشری گسترش می‌دهند. در این نگاه «استعاره آفرینش زبان جدید و عبور از تنگناهای زبان طبیعی است. ادبا برای جنبه‌های تخیلی استعاره و عالم و فیلسوفان برای سامان‌دادن نظریات علمی از آن بهره می‌گیرند. استعاره زبان علم را زایا می‌کند» (دبّاغ، ۱۳۹۳: ۶). چنین نگاهی به استعاره در قرن بیستم با ریچاردز و کتاب *فلسفه بلاغت* او

رواج و اوج گرفت و استعاره را با نظریه‌های شناخت و بحث ادراک پیوند می‌دهد و مکاتب مختلفی را شکل می‌دهد. دیدگاه تعاملی بلک (Black) که به پیوند علم و استعاره و به تحلیل کاربردی استعاره نظر دارد؛ دیدگاه علی دیویدسون (Davidson) که دامنه کاربرد استعاره را در تمامی هنرها می‌داند و به دنبال علّتی روان‌شناختی برای القای مقایسه و تشبیه در استعاره است؛ دیدگاه شناختی لیکاف (Likoff) و جانسون (Johnson) که استعاره را مدلی برای اندیشیدن می‌داند؛ نظریه عصب‌شناختی استعاره از کوچش (۱۳۹۳: ۱۳۱) که به کارکرد استعاری مغز توجه دارد و نظریه‌ها و مکتب‌های دیگر، محصول نگاهی است که گستره نفوذ استعاره را در علوم و دانش‌های بشری جستجو می‌کند؛ از این رو در دوره غلبه نگاه افلاطونی که پژوهش‌های امروز را دربر می‌گیرد، بحث استعاره در قلمرو زبانی، ادبی، کاربردی، شناختی و معرفت‌شناسی و علمی گسترده شده و برخلاف نگاه ارسطویی، رنگ شعری و هنری آن فراموش شده است و پیوند استعاره با زادگاه اصلی آن یعنی ادبیات از یادها رفته و به بحثی خشک تبدیل شده است. چنین نگاهی به استعاره بدون هیچ ملاحظه‌ای و تنها از طریق ترجمه‌ها به پژوهش‌های حوزه استعاره در زبان فارسی تحمیل شده است و بیم آن می‌رود که استعاره در مرز تخیل و تعقل به عنوان عنصری ناسازگار با پژوهش‌های ادبی جلوه کند. پس باید مرز دانش‌ها را تفکیک کرد و کارآمدی استعاره را در حوزه‌های مختلف علمی و هنری، بدون توسل به اصطلاح‌سازی‌های نالازم نشان داد و در بازنگری استعاره باید راه میانه‌ای در پیش گرفت و با نگاهی نقادانه از پژوهش‌های بومی و غیربومی در این حوزه بهره گرفت.

۳. نتیجه

بررسی مبحث استعاره در کتب بلاغی فارسی نشان می‌دهد که نبود تعریفی جامع و مانع از استعاره، بی‌توجهی به ماهیت زبان فارسی در تدوین این بحث، غفلت از نقد استعاره، فلسفه شکل‌گیری آن و سیر تحول این عنصر خیالی در متون ادبی، تقلید از مباحث بلاغی عربی و غربی بدون آسیب‌شناسی، جزئی‌نگری‌ها و اصطلاح‌سازی‌های افراطی و سرانجام تعیین‌نکردن جایگاه استعاره در قالب‌ها و انواع ادبی و نوشتار و گفتار فارسی‌زبانان، موجب شده که از ظرفیت‌های این عنصر بلاغی به‌شکل شایسته و بایسته‌ای بهره گرفته نشده است؛ از این رو ضروری است در بازنگری بحث استعاره به مواردی چند توجه شود: ۱- بیان تعریفی دقیق از استعاره. ۲- حذف گونه‌های غیر ضرور آن و اکتفا به استعاره مصرّحه، مکئیّه و تمثیلی. ۳- توجه به سیر تحول استعاره در شعر و ادب فارسی. ۴- ارائه معیارهای دقیق برای نقد استعاره با توجه به نگاه تحلیلی و انتقادی عبدالقاهر جرجانی و نگاه تحلیلی و محتوایی پژوهش‌های غربی. ۵- توجه به ماهیت زبان فارسی در بازنگری بحث استعاره. ۶- تدوین فرهنگ استعاری زبان فارسی. ۷- تفکیک کارکرد هنری و شعری استعاره از کارکرد علمی آن که بی‌توجهی به آن در نظریه‌ها و مکتب‌های غربی، نقش هنری و شعری استعاره را کم‌رنگ کرده است. ۸- توجه به جایگاه استعاره در متون نوشتاری و گفتار فارسی‌زبانان و در پیوند این دو. ۹- تعیین نقش و جایگاه استعاره در سایر علوم و دانش‌ها.

منابع

۱. ابن معتر (۱۳۹۵). کتاب البدیع، چاپ اول، ترجمه و تحقیق یحیی کاردگر، بهاء‌الدین اسکندری، قم: بوستان کتاب.
۲. آق اولی، عبدالحسین ناشر حسام‌العلماء (۱۳۷۳). درر‌الادب، چاپ سوم، قم: هجرت.
۳. تاج‌الحلاوی، علی بن محمد (۱۳۸۳). دقائق‌الشعر، چاپ دوم، تصحیح محمدکاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
۴. جاحظ (۱۹۲۶). البیان و التبیین، الطبعة الأولى، مصدر بترجمه للجاحظ مستفیضه بقلم محققه و شارحه حسن السندوبی، الجزء الاول، المطبعة التجارية الكبرى، بی‌جا.
۵. جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۷۴). اسرار‌البلاغه، چاپ چهارم، ترجمه جلیل تجلیل، تهران: دانشگاه تهران.
۶. جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۶۸). دلائل‌الاعجاز فی القرآن، چاپ اول، ترجمه سید محمد رادمنش، مشهد: آستان قدس رضوی.

۷. حسینی نیشابوری، برهان‌الدین عطاءالله محمود (۱۳۸۴). *بدایع‌الصنایع*، چاپ اول، تصحیح رحیم مسلمانیان قبادیانی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
۸. دباغ، حسین (۱۳۹۳). *مجاز در حقیقت (ورود استعاره‌ها در علم)*، چاپ اول، تهران: هرمس.
۹. رادویانی، محمدبن عمر (۱۳۸۰). *ترجمان‌البلاغه*، چاپ اول، تصحیح احمد آتش، به کوشش و ترجمه مقدمه توفیق سبحانی و اسماعیل حاکمی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۰. رجایی، محمدخلیل (۱۳۷۲). *معالم‌البلاغه*، چاپ سوم، شیراز: دانشگاه شیراز.
۱۱. ریچاردز، آی. ا. (۱۳۸۲). *فلسفه بلاغت*، چاپ اول، تهران: قطره.
۱۲. شفیع مستوفی، رضی‌الدین محمد بن محمد (۱۳۸۹). *مطلع*، تصحیح فاطمه مهدوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.
۱۳. شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲). *صورخیال در شعر فارسی*، چاپ پنجم، تهران: آگاه.
۱۴. شمس‌العلمای گرکانی، حاج محمدحسین (۱۳۷۷). *ابدع‌البدایع*. چاپ اول، به اهتمام حسین جعفری، با مقدمه جلیل تجلیل، تبریز: احرار.
۱۵. شمس فخری اصفهانی (۱۳۸۹). *معیار جمالی*، چاپ اول، تصحیح یحیی کاردگر، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۶. شمس قیس رازی (۱۳۷۳). چاپ اول، به کوشش سیروس شمیسا، تهران: فردوس.
۱۷. شمیسا، سیروس (۱۳۷۸). *بیان*، چاپ هفتم، تهران: فردوس.
۱۸. صالح مازندرانی، محمدهادی بن محمد (۱۳۷۶). *انوارالبلاغه*، چاپ اول، تصحیح محمدعلی غلامی نژاد، تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله و دفتر نشر میراث مکتوب.
۱۹. صفوی، کورش (۱۳۸۳). *از زبان‌شناسی به ادبیات*، جلد دوم: شعر، چاپ اول، تهران، سوره مهر.
۲۰. صفوی، کورش (۱۳۹۶). *استعاره*، چاپ اول، تهران: نشر علمی.
۲۱. فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۶). «معانی و بیان»، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، *نامه فرهنگستان*، ضمیمه شماره ۳.
۲۲. فندرسکی، میرزاابوطالب (۱۳۸۱). *رساله بیان بدیع*، چاپ اول، تصحیح سیده مریم روضاتیان، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان.
۲۳. کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۷۰). *بیان*، چاپ دوم، تهران: نشر مرکز.
۲۴. کوچش، زلتن (۱۳۹۳). *مقدمه‌ای کاربردی بر استعاره*، چاپ اول، ترجمه شیرین پورابراهیم، تهران: سمت.
۲۵. لیکاف، جرج و جانسون، مارک (۱۳۹۵). *استعاره‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم*، چاپ دوم، ترجمه هاجر آقابراهیمی، تهران: نشر علم.
۲۶. واعظ کاشفی سبزواری، کمال‌الدین حسین (۱۳۶۹). *بدایع‌الأفکار فی صنایع‌الأشعار*، چاپ اول، ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، تهران: نشر مرکز.
۲۷. وطواط، رشیدالدین محمد عمر کاتب بلخی (۱۳۶۲). *حدائق‌السحر فی دقائق‌الشعر*، چاپ اول، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانه طهوری و سنایی.
۲۸. هاوکس، ترنس (۱۳۸۰). *استعاره*، چاپ دوم، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: نشر مرکز.
۲۹. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۳). *مدارج‌البلاغه*، چاپ اول، تصحیح حمید حسنی، همکاری بهروز صفرزاده، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۳۰. همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۴). *معانی و بیان*، چاپ سوم، تهران: نشر هما.